

NUREDDİN'İN FAALİYETİ (*)

K. Yaşar KOPRAMAN

1146 Eylül'ünün ortalarında Nureddin Mahmud Haleb'de babasının yerine geçtiği zaman, genç, tecrübesiz ve kendini kabul ettirmek durumunda olan biri idi. Etrafı rakipler ve kuvvetli düşmanlar ile çevrili olduğu gibi emirleri arasında da kıskançlıklar hüküm sürüyordu. Zengî'nin beyliğinin bölünüşü ile, Urfa'nın zaptı müstesna, son yirmi yılda elde edilen bütün kazançlar kaybolmuş gibi görünüyordu. Dimaşk'ta Unur, Hama'daki el-Yağisiyanî hâkimiyetini ele geçirmek ve Humus'u Haleb'den ayırmak suretiyle Zengî'nin kumandanı Necmeddin Eyyub'u Baalbek'i terke zorlamakta gecikmedi. Nureddin ile birlikte Haleb'e kadar gitmiş olan Şirkûh'un Raymond'un yaptığı bir akımı püskürtmesinden sonra, Joscelin'in Urfa'yı yeniden ele geçirmek için giriştiği teşebbüs daha ciddî bir tehlike arzetti. Bu tehlikeli anda Nureddin ilk defa kişiliğini gösterdi; sadece Haçlılar'm değil, Musul hâkimi olan kardeşi Seyfeddin'in de şehri ele geçirme teşebbüslerini önlemek için Urfa'nın müdafaasına koştı ve şehrin Ermeni ve Yahudi sâkinlerini de maruz kalabilecekleri katliam edilme tehlikesinden kurtardı.

Nureddin'in Franklar'a karşı bu kat'i başarısı her halü kârda onun durumunu göze çarpar bir şekilde kuvvetlendirdi. Yine de Timurtaş ve Alp Arslan'ın ayaklanmaları ve onların kuzeydeki eski topraklarını yeniden ele geçirmeleri yüzünden zamanla hareket serbestisini kaybeden Musul'daki kardeşi Seyfeddin ile anlaşması gerekiyordu. Bu meyanda Nureddin'in Harran-Haleb yolu üzerinde bulunan Fırat üzerindeki köprüye hâkim olması, Kal'atu Necm'i yeniden tahkim etmesi gibi bir seri küçük meseleler Musul ile Halep arasındaki gerginliğe sebep olmuştu; ve durumun düzeltilmesinde rol oynayacak esas âmil de Musul veziri Cemaleddin ile Kürt emiri Şirkûh arasındaki dostluk idi. Bunların esas gayeleri iki beyliği birbirinden ayrı fakat yakın bir ittifak içinde de-

(*) Setton, M. K., A History of the Crusades, Vol, I, Philadelphia, 1955 s. 513 - 527 (Tercümesi).

vam ettirmektir. İbnü'l-Esîr'in de kaydettiği gibi, ister iki kardeşi (514) bazı ihtiyatî tedbirlerle Haleb'in dışında buluşup dostluk anlaşmasına varmış ister varmamış olsunlar açık olan cihet şudur ki, Seyfeddin durumu olduğu gibi kabul etti. Nureddin gerçekten Haleb'deki düzenli birliklerin değil, aynı zamanda son zamanlarda Kuzey Suriye'ye göç etmiş olan Yörük Türkmen kabilelerinin de desteğini kazanmış ve Urfa'ya vaki olabilecek her hangi bir hücum anında 10.000 atlıyı her an muharebe meydanına çıkarabilecek duruma gelmişti. Nureddin, hayatı müddetince haricen Seyfeddin'e tabi görünüyor gibi idiyse de sahip olduğu böylesine kuvvetli bir destek sadece onun ağabeyisine karşı bağımsızlığını garanti etmekle kalmamış, aynı zamanda Unur da onunla bir anlaşma yapmanın kendi menfaati icabı olduğuna kanaat getirmişti. Müteakib Mart ayında iki Suriye'li prens, Nureddin'in Unur'un kızı ile evlenmesi sonunda birleştiler. Hama'da bulunan el-Yağısiyanî de ilk ittifakına döndü. Mayıs ayında âsi Havran valisi Altıntaş'ın Kudüs'ten yardıma çağırdığı Franklar'a karşı müşterek bir hareket yapılmak suretiyle bu ittifak kuvveden fiile çıkarıldı.

Nureddin Kuzeye dönüp kendisini çok kuvvetli bir rakibe karşı müdafaa hazırlıklarına başladı. Bu anda Manuel ile sulh halinde olan Rum Selçuklu Sultanı (Rum: Merkezî Anadolu) Mes'ud (1116 - 1155) ordularını güneye tevcih etmiş ve Antakya'nın kuzey garnizonları ile de çarpışmalara başlamıştı. Nureddin bütün kuvveti ile Amik çöküntüsünün doğusundaki 'Azâz'ın güneyinde 'Afrin vadisinde bulunan kaleleri işgal etmek için harekete geçti ve bunu Raymond'un mukabil teşebbüsüne rağmen er-Ruj vadisinden Haleb ovasına giden geçidi kontrol eden Keferlatha ve Hab'ın ele geçirilmesi takip etti. Fakat 1147 senesi sona ermeden İkinci Haçlı guruplarının yaklaşması haberi bu faaliyetlere bir son verdi ve Suriye'deki bütün prenslikler Haçlılar'ın gelişinin ne gibi neticeler tevliid edebileceğini korku ve ümitte beklemeğe başladılar.

Bu anda bile Müslüman prensler, kâfirlere karşı umumî düşmanlığa rağmen müşterek bir müdafaa için her hangi bir anlaşma veya müzakereden yoksundular. Unur'un, Dimaşk üzerine bir Haçlı hücumu kararı malûm olmasına kadar kimseden yardım istememesi bu durumu açıkça gösterir. Yaklaşmakta olan büyük bir orduya ait ilk haberlerin Dimaşk ve Haleb'de yaratmış olduğu panik bu ordunun Küçük Asya yolunda uğramış olduğu mağlubiyetler dolayısıyla hafiflemiş ve hattâ kuvvetler karşı karşıya gelip savaş başlayınca, onların ümit edilenden çok daha az

sayıda olması bir dereceye kadar emniyet hissi dahi kazandırmıştı. Bu esnada Seyfeddin, Nureddin'in kuvvetleri ile birleşip güneye doğru harekete geçmiş, fakat Dimaşk (551) muhasarasının 28 Temmuz'da kaldırılması üzerine Humus'tan daha ileriye gitmemişti. Onların tasarlamış oldukları müdahalede daha ileriye gitmeme kararına önceden varmış oldukları şüphesizdir. Bununla beraber bu seferin esas neticesi de hâlâ Dimaşk ile Haleb arasında mevcut olan şüphenin büsbütün artması olmuştur.

İkinci Haçlılar'ın başarısızlığı Eylül ayında Tarabulus hâkimi II. Raymond'un, Alfonso Jordan'ın oğlunu el-'Arimah kalesinden taretmek için birleşik Dimaşk ve Zengi kuvvetlerini yardıma çağırması gibi görülmemiş bir olayla katmerleşirken Nureddin'e de bu fırsattan istifade ile Merkezî Suriye'deki Frank kalelerine hücum imkânını verdi. Sonra Kuzey'e yönelerek Antakya hâkimi Raymond tarafından Selçuklu topraklarına yapılan bir akının öcünü almak için el-Nehr el-Esved'in aşağı mecrasına bir akın yaptı. Nureddin'in veziri olan İbn ed-Dâye'ye göstermiş olduğu yakınlığı kıskanan Şirkûh'un sebep olduğu Yağra mağlubiyetine rağmen, O, müteakib ilkbaharda Afamiyah'a yönelttiği faaliyetlerine devam etti. Bu esnada Unur, Türkmenleri de çağırarak Mayıs 1149'da bir mütareke akdine kadar Antakya kırallığına devamlı akınlar yaptı.

Güneyini emniyet altına alan Unur, artık Nureddin'in Kuzeydeki takviye isteğine cevap verebilirdi. Nitekim altı bin kişilik müttefik ordu. er-Ruj vadisi sınırlarında bulunan İnad'ı muhasara etmek için yola çıktı. Antakya hâkimi Raymond acele şehrin müdafaasına koştu. Baronları tarafından üstün Müslüman kuvvetlerine karşı çıkmaya zorlanan Raymond, 29 Haziran'da feci şekilde yenildi. Kendisi de muharebe meydanında öldürüldü.

Nureddin'in devlet hayatının ilk safhalarında vukubulan Franklar'a karşı bu harikulâde başarıları, onun hizmet anlayışında ve Müslüman Suriye'nin tarihinde bir dönüm noktası olarak görünür. Bütün İslâmlar nazarında O, kutsal savaşın lideri durumuna geçti ve bundan sonra da kendisini şuurlu olarak bu vazifeyi tam mânâsiyle icra etmeye hasretti. Onun ilk işi kendi idaresi altındaki rafizilerle uğraşmak olmuştu. Haleb'i ilk işgalinde şîlilere karşı biraz müsamaha göstermişti. Fakat 1148 senesinin son aylarında onların liderliğini kırmak için açıkça tedbirler almağa başladı. Mesyef Haşşaşileri Franklar'la işbirliği yapıyorlardı. Onların

lideri, Yağra'da Nureddin'in mağlubiyetinde rol oynamış olan Ali İbn Vefa, İnad'da Franklar safında öldürülmüştü. Fakat alınan tedbirler kâfi değildi; bu yeni Mukabil Haçlı Hareketi bundan sonra hakkın bayrağı altında yer almalı idi. Bu yüzden Nureddin, İslâm ruhunun yeniden canlanmasında yararlı olabilecek bütün elemanları kullanarak; okullar tesis etmek, câmiler yaptırmak, sufi tekkeleri kurmak ve böylece umumî efkârı birleştirmek (516) için edibler, şairler ve vâizlerden istifade ile faal bir teşebbüse girişti. Bu onun siyasî ihtiraslarına da tesir etti. Dimaşk'a sefer açılmazdan az önce, İslâmın siyasî liderlerinin Franklar'la ittifaka girmelerinin İslâmlar üzerinde açtığı yaralar şâirane ithamlar ve nümayişlere yol açtı. Daha sonra bunlar Mısır Fâtımileri'ne karşı yöneltildi. Nureddin'in siyasetinde şahsî ihtiraslarının payı ne olursa olsun hüküm sürdüğü yirmibeş yıl zarfında onun umumî İslâm birliğini yarattığı ve hattâ kendisinden sonra Selâhaddin'in meyvalarını toplayacağı Suriye Müslümanları'nın ruhî yükselişini hazırladığı su götürmez bir gerçektir.

Bir an için Nureddin, İnad'da kendisinin muvaffakiyetlerinden en üstünü elde ettiğini zannetti; hattâ geçici olarak müdafaasız bir durumda bulunan Antakya'yı ele geçirme ümidine bile kapıldı. Patrik Aimery ve Baldwin'in şehrin müdafaasına geliştikleri sür'ati neticesinde bu ümitleri kırılan Nureddin, az, önce Afamiya muhasarası için göndermiş olduğu el-Yağısiyanî ile yeniden birleşti. Afamiya'nın tesliminden sonra Kuzey'e döndü ve Antakya ile bir mütareke yapınca kadar Harim'i ve Asi'nin doğusundaki mütebaki kaleleri ele geçirdi. Rum Selçuklu Sultanı Mes'ud da mücadeleye katılmış, Maraş, Sam ve Dülük'ü ele geçirerek Tell Beşir'i muhasarası esnasında Nureddin'den yardım talep etmişti.

Fakat bu esnada Nureddin başka tarafta meşguldü. Dimaşk hâkimi Unur 28 Ağustos'ta ölmüş ve Emir Abak ile kumandanları arasındaki rakip partiler arasında amansız bir mücadele başlamıştı. Nureddin daha müdahale edemedi, kardeşi Musul hâkimi Seyfeddin Gazi de 6 Eylül'de öldü. Nureddin bu haberi alır almaz canları cehenneme deyip kendisini destekliyen küçük bir kuvvetle Musul'a doğru yürüdü ve Sincar'a ulaşmış şehri işgal etti. Musul ordusundan küçük bir gurubun Nureddin'i tutmasına rağmen Ali Küçük ve Vezir, Nureddin'in küçük kardeşi Kutbeddin Mevdud'u prens olarak ilân ettiler ve Nureddin Artuklu Kara Arslan ile birlikte olarak Musul'a yürüdüğü zaman Musul kuvvetleri de

harp etmek üzere onlara doğru yola çıktı. Kardeş kavgası en son anda Vezir tarafından, Sincar'ın terkine mukabil kendisine Humus ve Rahbe'nin verileceğine Nureddin'in ikna edilmesiyle önlenmişti.

Suriye'ye dönüşünde Nureddin, Şirkûh'u Tell Beşir'i kuşatmış bulunan Sultan Mes'ud'a yardıma gönderdikten sonra, Joscelin ile vergi mukabilinde muhasarayı kaldırmak için müzakereye girişti. Müttefiki Artuklu Kara Arslan müteakib sonbahar ve kış aylarında Joscelin'in Gargar'ı da içine alan Yukarı Fırat'taki (517) Ermeni vasallarına ait kalelerin fethi ile meşguldü. Fakat Nureddin esasında Dimaşk işleri ile meşdü. Frankların Havran üzerine yapmış oldukları bir akını cezalandırmak bahanesiyle, Dimaşk prenslerinden kuvvet istedi. O zaman şehir üzerinde kontrolünü tesis etmiş olan vali Müeyyid ed-Dîn ibn es - Sufi, Kudüs ile olan anlaşmayı bahane etti. 1150 İlbaharında Nureddin Güney'e yürüyerek şehrin dışında konakladı ve Gazze ve Askalan'ı kurtarmak için yapacağı sefere yardım olarak bin kişinin gönderilmesi talebini yeniledi. Dimaşk müverrihinin dilinden açıkça anlaşıldığı gibi, halkın sempatisi Nureddin'den tarafa olmakla beraber, vali şüphesiz Sevinç kumandasında Dimaşk birliklerinin Nureddin'in babası ile birlikte "kutsal savaş"a gönderildiği önceki hadiseyi hatırlayarak, Nureddin'in isteğini kat'i bir lisanla reddetti. Fakat Nureddin'in tehditleri karşısında, onun şehre girmesine müsaade etmeksizin methuluğunu kabul etmekte anlaştı.

Onun güneyde bulunmadığı bir sırada ona bağlı Türkmen birlikleri Tell Beşir arazisine karşı akınlara devam ile Joscelin'i ele geçirmeğe muvaffak oldular. Bunun üzerine Joscelin'in kontluğu üç taraftan istilâya maruz kaldı. Mardin hâkimi Artuklu Timurtaş Sümeysat ve Bire'yi diğer kalelerle bilikte ele geçirdi. Selçuklu Sultanı Mes'ud az önce 'Azaz'ı zaptetmiş olan Nureddin de ona katılmış olarak Tell Beşir önlerinde yeniden göründü. Tell Beşir'in Bizans İmparatoru Manuel'e devredilmesi üzerine muhasara kaldırılmıştı. Fakat bu islâm kuvvetleri Antakya'ya çekilmekte olan Frank-Ermeni asker ve halkını fasılasız saldırılarla bunaltmışlardır. Nureddin'in aynı sonbahar ve kış mevsimlerinde Tell Halid, Kuris ve Râvendân'ı işgali esnasında, Sultan Mes'ud geri dönerken Keysun, Behisni, Raban ve Merzban'ı ele geçirdi. 1151 yılı başlarında onun kumandanı Menbiç hâkimi Hasan, Tell Beşir'i yeniden muhasara etti ve şehrin 12 Temmuz'ta düşmesi ile de ilk Urfa kontluğu son bulmuş oldu.

Nureddin'in kuzeydeki meşguliyeti hâlâ orada dahili çatışmaların hüküm sürdüğü Dimaşk'a biraz olsun rahat nefes aldirmıştı. 1150 güzünde Nureddin'in Türkmenleri Havran eyaletini ele geçirmekle vazifelendirilmişlerdi. Bunlar Dimaşk birlikleri ile bir meydan muharebesi verdiler. Nureddin 1151 ilkbaharında tekrar şehir önlerinde kondu. O Her ne kadar Müslüman kanı dökülmesini istemedi ise de kuvvetleri mal allı birliklerle çatışmışlar (518) ve bu arada Gutah köyleri de her iki tarafın çapulcuları tarafından yağma edilmişti. Dimaşk'a yapılan bu hücumun bir gayesi daha vardı. Muhtemelen, Askalan üzerinde gittikçe artan baskının kaldırılması arzusunu izhar eden Nureddin'in protestolarını almış olan Mısır veziri İbn es-Sâlâr, 1150 Mayıs'ında Franklar'a karşı müşterek bir hücum için anlaşmak amacıyla ona bir heyet göndermiş ve Nureddin de böyle bir sefere iştirak edeceğine dair söz vermişti. Fakat müteakib ilkbahar'da Mısır donanması Yafa'dan Tarabulus'a kadar olan Suriye'nin sahil kasabalarına hücum ettiği zaman Nureddin hareketsiz kaldı.

Haziran'da Franklar'ın yaklaşması üzerine Nureddin ez-Zebedani'ye çekildi ve Havran'a bir süvari birliği gönderdi. Bu birlik Franklar'la mücadele edip onları geri çekilmeye zorladı. Nureddin Temmuz başlarında Dimaşk'ı yeniden muhasara etti ve şehrin ikmal yollarını kesti. Fakat şehir, halkı ve askerî birlikleriyle alenen savaşmamak kararında ısrar etti. Ay sonundan önce iki taraf arasında yeni bir anlaşmaya varıldı. Heyetlerden birinde Şirkûh ve diğerinde kardeşi Necmeddin Eyyûb bulunuyordu. Bu anlaşma Ekim ayında, bu esnada Nureddin'in Dimaşk'taki valisi olan, Emir Abak'ın Haleb'e yaptığı resmî bir ziyaret ile tasdik edilmiş oldu.

Bununla beraber Nureddin henüz tatmin edilmemişti. Dimaşk'lılar hâlâ kendilerini Kudüs ile vâki anlaşmaya bağlı addediyorlardı. Yörük - Türkmen bağımsızları da Nureddin'in haber ve müsaadesiyle veya olmaksızın Dimaşk havalisinde faaliyetlerine devam ettiler. 1151 Aralık'ında Baniyas'taki Frank garnizonuna ağır kayıplar verdirdiler. Neticede Dimaşk kuvvetleri ile çarpışıyorlardı. Fakat Eyyûb da Baalbek'te Bika vadisindeki Franklar'ın misilleme hücumlarına karşı seri tedbirler almıştı. Müteakib ilkbahar'da Nureddin kuzey'de Antartus ve Yahmur'u ele geçirdiği esnada Abak Türkmenler tarafından sarsılmış olan Havran üzerindeki kontrolunu tesis ederek durumunu kuvvetlendirdi.

1153 başlarında Nureddin Dimaşk üzerinde otoritesini tesis etmek için bir kere daha kararlı bir şekilde harekete geçti ve Abak'a Askalan üzerindeki baskıyı kaldırmak için bütün düzenli kuvvetleri ile kendisine katılmasını emretti. Her iki kuvvet birlikte Afis'i zaptettikten sonra Baniyas'a ilerlediler ve orada düzensizlik içerisinde ayrıldılar ve geri çekildiler (Mayıs - Haziran). Askalan'ın Haç ordularının eline düşmesi ve Dimaşk'ta yeniden karışıklıkların zuhur etmesi bardağı taşıran son damla olmuş ve Nureddin Humus önünde ordugâh kurarak Dimaşk'ın dışardan erzak tedarikini önlemek için şehri abluka etmiştir. Şirkûh 1154 Mart'ı sonunda şehir önlerinde görüldü ve düşmanlıkla karşılaştı. Nisan'da (519) Nureddin şehir önüne geldi ve hafif bir mukavemeti bertaraf ettikten sonra 25 Nisan'da halkın, askerlerin ve şehir kuvvetlerinin (arapça: askerî) sevinç gösterileri arasında şehre girdi. Abak teslim oldu. Kendisine Humus'ta bazı ıktalar verildi. Şirkûh da şehrin valiliğine tayin edildi. Dimaşk'ın düşmesinden öne Dahhak'ın yerine vali olarak geçen Eyyûb'un hâkim olduğu Baalbek henüz direniyordu. Fakat 1155 Haziran'ında Kudüs ile bir yıllık bir mütareke akdinden sonra Nureddin şehri teslim olmağa zorladı. Şehrin tesliminden önce veya sonra yeniden Nureddin'in hizmetine giren Eyyûb şehrin valiliğine, Şirkûh da Dimaşk'ın askerî kumandanlığına tayin edildi.

Dimaşk'ın işgalinden hemen sonra Nureddin şehrin müdafaasının yeniden düzenlenmesine ek olarak orada da mektepler ve tekkeler açmak suretiyle kendi dinî uyanış programını uygulamaya başladı. Kurmuş olduğu diğer iki müessesesi bilhassa kayda değer. Bir tanesi hastahane (Maristan) idi ki uzun müddet Orta Çağ'ın en meşhur hastahanelerinden biri olarak kaldı. Diğeri ise Dâr ül-Adl (Adliye sarayı) idi ki bunun bir benzerini de Haleb'de tesis etmişti. Kendisi şehirde kaldığı zamanlar, haftada iki kere dinleyici olarak orada bulunuyor, ve özellikle mülkî ve askerî idareciler hakkında yapılan şikâyetlerle meşgul oluyordu. Onun bir hükümdarın vazifelerinden olan bu konuda göstermiş olduğu ihtimam hemen aynı yılda (1154) kendisinin halife tarafından el-Melik el-Âdil "Âdil Hükümdar" unvanı ile taltif edilerek mükafaatlandırılmasına vesile oldu.

Eski Urfa Kontluğu da dahil olmak üzere bütün Müslüman Suriyesi'nin kendi idaresi altında birleştirilmesi ile atık Nureddin'in askerî kuvveti de sağlamlaşmıştı. Nureddin'in askerî teşkilâtı hakkında tarihî kaynaklarda çok az veya dolayısıyla malûmat mevcutsa da o Selçuklu feodal sistemini uygulamıştır. Bu sistemde faal bir hizmete ça-

ğırıldıklarında mükemmel teçhizat ve azıklarıyla orduya katılan düzenli birlik ve subaylara para yerine dirlikler tahsis ediliyordu. Kumandanların rütbelerine göre dirlik veriliyordu ve onlar bu dirliklerin gelirine karşılık muayyen miktarda asker beslemek zorunda idiler. Eyaletlerin veya bölgelerin kumandanları durumunda olan yüksek rütbeli emirlerin besledikleri askerlerin sayısı yüzleri aşıyordu. Böylece feodal bir ordu, emirlerin kendi muhafız kitalarından teşekkül ediyordu. Her halde Nureddin'in de 2.000 kadar (520) kendi hassa askeri vardı. Harp zamanında göre kumandanları ile tâbilerinin birlikleri de buna ekleniyordu. İnaab'da Haleb ve Dimaşk birleşik kuvvetlerinin yekûnu evvelce de işaret edildiği gibi 6.000 atlı idi. Muhtemeldir ki doğrudan doğruya Nureddin'in kendi kumandası altındaki düzenli askerlerin sayısı bu rakamdan asla daha fazla olmamıştır. Artuklu Prenslерinden veya Musul'dan, Türkmen veya Arap yardımcılarından takviye geldiği zaman Nureddin'in ordusu gönüllü ve yayalar hariç 10.000 hattâ 15.000'e ulaşmış olabilir.

Nureddin'in düzenli ordu birliklerinin Selçuklu ordularından ayrılan tek tarafı, Türk memlûklerinin yanı sıra fazla sayıda Kürd'ün de bulunması idi. Bunlar arasında Şirkûh ve Eyyûb kardeşler yüksek rütbelere çıkmış idiyeler de yüksek rütbeli Kürd zabitler yalnız bunlardan ibaret değildi. Onların bu durumu çok sayıda Kürt hemşehrilerini gerek düzenli asker ve gerekse yardımcı birlikler olarak Nureddin'in ordusuna cezbetmişti. Diğer taraftan bir asır önce Suriye'de mühim rol oynamış olan yerli Arap halkı ve milis kuvvetleri şüphesiz âsi bir unsur olmaları hasebiyle baskı altında tutulmuş veya umduklarını bulamamışlardı. Bu yüzden onlar Nureddin'in seferlerinde nadiren zikredilirler ve Selâhaddin zamanında ise sadece yardımcı yaya ve muhasara birlikleri olarak yeniden görünürler.

Baalbek'in zaptından hemen sonra Nureddin, I. Sultan Mes'ud'un 1155'de ölümünü müteakib Anadolu'da Selçuklu ve Danişmendli prensleri arasında cereyan eden karışık mücadelelere müdahale etmek için kuzeye döndü. Sultan Mes'ud'un halefi II. Kılıç Arslan Sivas hâkimi Danişmendli Yağsıyan'ı Eylül ayında Aksaray'da mağlûp ettiği esnada Nureddin de Aydıntab, Dülük ve Merzban'ı topraklarına katmak fırsatını elde etti. Buna kızan Sultan II. Kılıç Arslan da Kilikya hâkimi Toros ve Antakya hâkimi Reginald ile bir koalisyon yapmak teşebbüsüne girişerek mukabelede bulundu. Fakat bu teşebbüs neticesinde vâki olan yegâne faaliyet Reginald tarafından Haleb'e yapılan bir akın olmuş ve

neticede o da, müteakib ilkbaharda İbn ed-Dâye tarafından Harim yakınında karşılanarak mağlup edilmiştir. Sonbaharda ise iki Müslüman hükümdar arasında dostane münasebetler tesis edilmiştir.

Müteakib beş yıl yeni teşekkül etmiş olan Birleşik Suriye Kırallığı'nı muhafaza etmek için cereyan eden dahili ve harici gailelerle doludur. 1156 Eylül'ünde Nureddin'in topraklarının kuzey yarısındaki şehirleri ve kaleleri devamlı olarak tahrip eden bir çok şiddetli depremler oldu. Kudüs ile barışın 8.000 Sur dinarı ödenerek yenilenmesine rağmen bu sulh defalarca ihlâl edilmiş ve Lâtinler ülkede depremde meydana gelen karışıklıktan istifade etmek istemişlerdir (521). Nureddin önce harap olmuş olan şehirlerin müdafaa tedbirlerini almakla meşgul olup, bilâhare Baalbek yakınlarında ordugâh kurarak, Franklar'ın hücumlarını karşılamak için süvari birlikleri gönderdi. Aynı zamanda Franklar'a karşı Mısır kuvvetleri ile müşterek hareketi temin maksadiyle Mısır'a da bir elçi gönderdi.

Nisan 1157'de kardeşi Nusreteddin'in levâzımı ile birlikte Baniyas'a gitmekte olan bir Templer Hospitaller kuvvetini zorla ele geçirmesi ve Şirkûh'un da bir Türkmen bölüğü ile kuzeydeki akınları önlemesi gibi iki başarılı faaliyetten cesaretlenen Nureddin, Mayıs başlarında ordularını toplayıp Baniyas'a hamle yaptı. Baldwin'in harekete geçmesinden önce geri çekilerek 19 Haziran'da el-Mallahah'da kamp kurmuş olan Frank kuvvetleri üzerine ani bir mukabil hücum yapan Nureddin, Frank ordusunun büyük bir kısmını mahvetti ve Baldwin de kaçarak canını zor kurtardı. Sur'lu William, bundan sonra Nureddin'in Baniyas'a hücum için geri döndüğünü fakat Antakya ve Tarabulus kuvvetlerinin yardımı ile kırallık kuvvetleri tarafından geri çekilmeğe zorlandığını kaydeder. Bununla beraber, Nureddin'in geri çekilişinin esas sebebi her halde 4 Temmuz'da yeniden başlayıp Kasım'a kadar devam eden ve özellikle Humus, Hama ve Afamiya ve Şeyzar'da bir sürü zarara sebep olan deprem sarsıntıları olsa gerektir. Bu depremde Şeyzar'daki Arab prens ailesi Beni Munkız'ın bütün fertleri telef olmuştu. Nureddin, Baldwin ile mütarekeyi yenilemek için yapmış olduğu başarısız bir teşebbüsten sonra Dimaşk arazisini korumak için o bölgede bir miktar kuvvet bırakıp kendisi de Ağustos'ta Şeyzar'ı işgal etmek ve diğer şehirleri korumak için kuzeye hareket etti. Nureddin bu hareketi ile birleşik Lâtin kuvvetlerinin ilerleyişini önledi ve şahsen yapmış olduğu dört Haçlı Seferinin üçüncüsünü icra etmekte olan Flander kontu Alsoce'li Thierry'nin Lâtin kuvvetlerine katılıp onların Antakya'da temerküzü üzerine acele ile İnad'da, beklenen hücum için mevzi aldı.

Burada, Ekim başlarında şiddetli bir hastalığa tutulan Nureddin ölümü halinde kardeşi Nusreteddin'in Haleb'de kendi yerine geçmesini ve Şirkûh'un da Nusreteddin'in kumandanı olarak Dimaşk'ta icrayı faaliyet eylemesini vasiyet ettikten sonra Haleb kalesine çekildi. Bunu takip eden karışıklık esnasında Şirkûh Dimaşk'ı korumak için Güney'e doğru yürüdü. Ordu'nun geri kalan kısmı geçici bir düzensizlik içinde kaldı. Toros ve onun Ermeni'lerinin katılması ile kuvvetleri artan Haçlılar bundan istifade ile hiçbir mukavemete maruz kalmadan Şeyzar üzerine yürüdüler. Fakat Mesyef'teki Haşşâşiler de uzun zamandır göz dikmiş oldukları Şeyzâr'ı onlardan evvel hareket ederek ele geçirdiler. Onların kaleyi muannidane müdafaaları zamanın uzayıp (522) Frank liderleri arasında anlaşmazlık çıkmasına sebep oldu ve bu yüzden de bu teşebbüsten vazgeçildi.

Bu esnada Haleb şehrinde Nureddin'in üzerlerinde kurmuş olduğu kontrolden kurtulmağa susamış olan Şiiler, Nusreteddin'in kendilerine vermiş olduğu müsamaha sözünden cesaretleterek şehrin kapılarını zorladılar ve kale hâkimi İbn ed-Dâye'ye karşı sert gösterilerde bulundular. Fakat daha Nureddin hayatta idi; karışıklığı yatıştırmağa muvaffak olmuş ve Nusreteddin de vali olarak Harran'a gönderilmişti. Bununla beraber orduda hâlâ asayişsizlik hâkimdi. Nureddin uzun süren nekahet devresi esnasında 1158 Ocak Şubat ayında Baldwin'in Antakya ve Tarabulus kuvvetleri ile birlikte Harim'i kuşatıp, yeniden ele geçirmesine mani olamadı. Şirkûh bu olaylardan sonra açıkça Zengî kuvvetlerini yeniden düzenlemek için Haleb'de Nureddin ile tekrar birleşti. Fakat Şirkûh'un Dimaşk'tan ayrılması, Kudüs Kırallığı akıncılarının Dimaşk'ın güney topraklarına karşılıksız kalan akınlar yapıp ülkeyi tahrip etmelerine yol açtı. Bununla beraber ilkbaharın başında, Mısır'a tâbi birliklerin Filistin'in güneyinde bir seri akınlar yaptığı esnada, Nureddin ve Şirkûh Haleb'den döndüler ve Şirkûh'un Sayda üzerine yaptığı bir akından sonra Mayıs'ta Yermuk nehrinin güney kıyısındaki Habis Caddak müstahkem mevkiine hücum etmek için birleştiler. Baldwin'in Taberiya Gölü'nün kuzey - doğusuna yaklaşım Müslümanların münakale hatlarını tehdit etmesi üzerine Nureddin onunla harbe tutuştu. Fakat mağlûp oldu ve şahsî şecaati sayesinde durumu düzeltti (15 Temmuz). Bir mütareke için yapmış olduğu teklifler reddedilmiş olduğundan Dimaşk'ta kalan Nureddin, Mısır veziri ile müzakerelere devam etti. Fakat aynı yılın sonuna doğru yeniden ağır bir hastalığa tutuldu.

Bizans İmparatoru Manuel'in Kilikya'yı ani olarak istilâ etmesinin Haleb için arzetmiş olduğu muhtemel tehlike karşısında Nureddin kumandanlarından kardeşi Kutbeddin'e sadık kalacaklarına dair yemin alıp bu kararı O'na ulaştırmak için Musul'a bir heyet gönderdi. Fakat, Kutbeddin'in birlikleriyle yetişmesinden önce iyileşti ve 1159 Mart'ında Haleb'e doğru yola çıktı. Manuel her ne kadar Nureddin ile muhaberata girişti ise de, onun Mart sonunda Antakya'ya girmesi ve müteakiben birleşik Grek ve Lâtin kuvvetlerinin İmm üzerine ilerlemesi, Nureddin'in ihtiyatî tedbirler almasını gerektirdi. Nureddin'in acele bir çağrısı üzerine Musul'un, vasallarının ve el-Cezire'deki diğer bütün müttetiklerinin kuvvetleri Haleb'in doğusunda ona mülâkî oldular ve bir dış duvarla şehir daha dayanıklı bir hale getirildi. Fakat (523) Manuel Nureddin'in kuvvetini kırmaktansa onu hem Suriye'de Lâtinlere karşı, hem de Anadolu'da Kılıç Arslan'a karşı, müttetik olarak kullanarak istifade etmeyi istiyordu. Buna bunaen Mayıs ayının sonunda başlayan müzakereler Nureddin'in Tuluz'lu Bertram'ı, Templer'lerin üstadı Blancfort'lu Bertrand'ı, ve diğer Frank mahkûmlarını serbest bırakmayı kabul etmesi üzerine ittifakla neticelendi, ve Manuel "teşekkürler, dualar, kazanarak, ve bir tek müslümanı dahi incitmeksizin" Anadolu'ya döndü.

Nureddin'in bu anlaşmadan elde ettiği en ilk kazanç, Kılıç Arslan'ın 1160'larda Danişmendli Yağı-Siyan ve İmparator Manuel ile uğraşmakta olduğu sırada, Maraş, Raban, Keysun ve Behisni'nin işgal edilmesi olmuştur. Aynı senede, Kasım ayında Ayıntab'a karşı yapmış olduğu bir seferden dönen, İbn ed-Dâye tarafından yakalanan Châtillon hâkimi Reginald da Nureddin'in eline geçmiş oldu. Bu hadisenin Antakya'da karışıklığa sebep olmasına rağmen Nureddin, bundan kâfi derecede istifade edebilecek durumda görünmemiş ve gerçekten bir kaç akından sonra Baldwin ile bir mütareke akdetmiştir. Bununla beraber bu hadiseden daha önce veya sonra Harim üzerine bir hücum yapmış, Lâtin, Grek ve Ermeni kuvvetleri tarafından geri püskürtülmesine rağmen, Reginald'ın tutsak olmadan önce geri almış olduğu Arzgan'ı istirdad etmeye muvaffak olmuştur.

Baldwin ile iki yıllık bir mütareke , Nureddin'in, 1160 kuzey seferi esnasında bazı akınlara maruz kalmış olan ve hemen hemen müdafasız bir durumda bırakılan Dimaşk ve Güney bölgeler üzerindeki endişelerini hafifletmiştir. Fakat Mısır'da hadisatın cereyanı onu yeni ve sı-

kıntı verici bir meseleye yöneltti. Şavar 1163 Ağustos'unda Dirgam tarafından Mısır'dan koğulunca Nureddin'den kendisini yeniden mevkiine geçirmesi için askerî yardım talep ettiği zaman zaten nisbeten küçük kuvvetlerle geniş bölgeleri elde tutmak mes'uliyetini üzerine almış olan Nureddin, tereddüt etti. Mamafih neticede "çok cesur, kuvvetli bir karakter sahibi ve hiç korkusu olmıyan" bir insan olan Şirkûh tarafından, askerlere ödenen paradan başka Mısır gelirinin 1/3 inin kendisine verilmesi şartlarını kapsıyan teklifi kabule ikna edildi. Şirkûh 1164 Nisan ayı sonunda yeğeni Selâhaddin ile birlikte yola çıktı. Ağustos'ta Kahire surları dibinde Dirgam'ı yenip katletti. Şavar'ın vermiş olduğu sözü tutmayışı Şirkûh'u Şarkıyye eyâletini işgale mecbur etti. Bunun üzerine Vezir, Şirkûh'a yapmış olduğu tekliflerle bu defa da Amalric'i yardıma çağırıldı, ve birleşik Lâtin - Mısır kuvvetleri Şirkûh'u Bilbis'te üç ay müddetle muhasara etti. Sonunda Amalric sulha yanaştı; (524) Şirkûh zaten çok sıkışık olduğundan şehri tahliye ederek Suriye'ye dönmeyi kabul etti ve onun Ekim'de geri çekilmesini müteakib Franklar da çekilip gittiler.

Amalric'in Mısır'ı terketmek isteyişine, Nureddin'in, Lâtin kuvvetlerinin çoğunun Mısır 'da meşgul olmasından istifade ederek, Amalric'in yokluğu esnasında Franklar'a hücum ederek onları facialara duçar etmesi sebep olmuştu. Gerçi, O'nun Tarabulus'a doğru yaptığı ilk sahte akın mayıs ayında Krak des Chevaliers (Hısnu'l-Ekrad)'de az daha kuvvetlerinin helâki ile neticelendi ise de hemen Musul'dan ve Hısın Keyfâ ve Mardin hakimi Artukî prensinden kuvvetli takviyeler istedi ve bunlarla beraber Hârim üzerine seferini yeniledi. Tarabulus ve Antakya'nın mevcut bütün kuvvetleri Kilikya'dan gelen Grekler ve Ermeni kuvvetleri ile beraber şehrin müdafaasında birleştiler. Fakat Artah düzlüğünde 1164 Ağustos başlarında Nureddin bunların hepsini mağlûp etti. III. Bohemond, Trabulus hâkimi III. Raymond, Grek dükü Coloman ve Lusignan'lı Hugh da esirler arasında idiler.

Birkaç gün sonra da Harim teslim oldu. Nureddin, Grekler'in Antakya müdafaasına iştiraklerini önlemek ve Amalric'in Humprey ile Mısır'da olmasından istifade etmeyi ümit ederek, el-Cezireliler'e yol verdi ve Baniyas üzerine beklenmedik bir yürüyüş yaptı. Bütün kurtuluş ümidini kaybeden garnizon 18 Ekim'de şehri teslim etti ve bu galibiyet Taberiya'nın iradının yarısının da Nureddin'e verilmesi üzerine bir anlaşma ile iyice pekiştirildi. Şirkûh'un Mısır Seferi'nin başarısızlıkla neticelenmiş olmasına

rağmen, yukarıda elde edilen kat'i başarılar, Nureddin'in Suriye'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmiş ve onun İslâm Dünyasındaki itibarını daha yüksek yeni derecelere çıkarmıştır.

Fakat Bizans'ın Antakya ile münasebetinin mütemadiyen barizleşmesi Nureddin'i kuzey'de daha fazla askerî harekâta girişmekten alıkoymuş ve 1166 veya 1167'de Maraş, Keysun ve Behisni'yi Kılıç Arslan'a terkederek, O'na yaklaşmaya yöneldi. Muhtemelen Merkezî Suriye'de küçük akınlar devam etmiş ve Dimâşk birlikleri Şirkûh'un kumandasında biri Sayda yakınında ve diğeri de Ürdün'ün doğusunda olmak üzere iki müstahkem mevki ele geçirmişti. Fakat Nureddin umumiyetle fırsat kolluyor ve Lâtinler'le Grekler arasında ve Musul'da cereyan eden hadiselerin seyrini ihtiyat ve kaygı ile gözetliyordu. Musul hâkimi olan genç ve beceriksiz kardeşi Kutbeddin 1163 yazında vezir Cemaled-din'i azletmiş ve hapse attırmıştı. Tecrübeli ve dirayetli vezire işten el çektirilmesi, Musul'da kumandan olan Ali Küçük'ün kontrolüne muktedir olmadığı yeni gerginliklere yol açmıştı. Şimdi ise, 1167/68 de, (525) yarı kör ve sağır bir halde kendisinin çekilmiş olduğu Erbil hariç, bütün ikta ve valiliklerini terketmiş, ölümünden sonra da kendi memlûkü Mücahideddin Kaymaz'ın kontrolü altında olmak üzere oğlu Gök-börü'yü veliahd tayin ederek Erbil'i de O'da vermişti. O'nun Musul'daki yerine Zengî'nin memlûkü olan Fahreddin Abdülmesih geçmişti ki bunun hâkimiyeti altında vaziyet daha da bozulmuştu.

Şirkûh 1167 Ocak ayında Nureddin'in askerlerinden bir müfreze'nin başında olarak Türkmen yardımcı kotaları ile birlikte yeniden Mısır'ı istilâ etti. Bu sefere Şirkûh'un kendisinin Şavar'dan intikam almak istemesinden başka bir sebep gösterilemez. Önceki seferde olduğu gibi Şirkûh'un hareketi üzerine, Nureddin Musul'dan Kutbeddin'in kuvvetlerini yardıma çağırarak Tarabulus arazisini tahrif eden geniş bir akın yaptı ve Munaitirah (Le Moinestre)'yı ele geçirip Chastel-Neuf (Hunin)'u tahrif etti. Şirkûh'un ve Amalric'in dönüşleri ve Musul ile Haleb kuvvetleri arasındaki münazaalar bu seferin son bulmasına sebep oldu, ve Nureddin Rakka'yı Kutbeddin'e devretti. Kutbeddin de dönüşünde orayı işgal etti. Müteakib ilk baharda bir valinin isyanı -Nureddin'in hâkimiyeti boyunca zuhur eden nadir bir olay- âsiyi azletmek için Nureddin'in Menbiç'e bir sefer yapmasını gerektirdi ve bu meyanda Urfa'da şahsî bir anlaşmazlıkta arabuluculuk yaptı. Nureddin Arapların Kelb oymağı tarafından Kal'atu Caber hâkimi Ukaylı prensi Mâlik İbn Ali'nin ya-

kalanıp kendisine esir olarak getirildiği Nisan 1168'de henüz Haleb'e yeni dönmüştü. Çeşitli vaadlere ve tehdidlere rağmen Ukayliler Haleb ordusunun bütün hücumlarına karşı durmuş olan kalelerini terketmeyi aylarca reddettiler. Fakat neticede Suruc ve iktalara mukabil onu terketmeyi kabul ettiler ve kalelerini Ekim'de Mecdeddin İbn ed-Dâye'ye teslim ettiler.

Bu fetih ile Nureddin, Suriye'nin bağımsız beyliklerinden sonuncusunu da ortadan kaldırarak Musul beyliğinin batısındaki toprakların yegâne hâkimi durumuna geldi. Bundan birkaç hafta sonra Fatımî Halifesinden ve vezir Şavar'dan almış olduğu ısrarlı yardım ricaları Şirkûh'un Mısır'a üçüncü ve sonuncu seferini yapmasına yol açtı. 1169 Ocak'ında Mısır'ın da Nureddin'i Sultan veyahut metbu olarak tanıyan eyâletler arasına katılması Nureddin'in faaliyetlerinin en yüksek noktasını teşkil etmektedir. Fakat Nureddin'in ihtirasları kuvvetinin yayılması ile müsavi olarak artıyordu. Yıllarca önce Musul üzerinde otoritesini tesis etme teşebbüsünde başarısızlığa uğramıştı ve o zamandanberi bu gayeye ulaşmak için bir fırsat bekliyordu (526). 1166 veya 1167'de Hısn Keyfâ hâkimi Artuklu Kara Arslan ölmüş, oğlu ve varisi Nureddin Muhammed'i Nureddin'in himayesine terketmişti. Nureddin de metbuluk haklarına sahip olduğu beyliğe kardeşi Musul hâkimi Kutbeddîn'in müdahalesini önlemek için şiddetle hareket etti. Nureddin'in bu metbuluk hakkı, kardeşi Kutbeddîn'in 1170 Ağustos'unda 40 yaşında ölümü üzerine taht için büyük oğlu İmadeddîn ile Küçük oğlu Seyfeddin Gazi arasında anlaşmazlıkların çıkması yüzünden gayesine hizmet etti. Hemen hafif bir kuvvet teşkil eden Nureddin, Fırat'ı geçip ileri hareketle Rakka'yı yeniden işgal etti. Nusaybin'de Artuklu adaşı ve diğer birliklerin gelmesini bekliyerek onlarla birleşip Sincar'ı zorla aldı. Burayı yeğeni İmadeddîn'e vererek Dicle üzerindeki Beled'e yürüdü. Birkaç gün sonra Musul teslim oldu. Nureddin, Halifeden Musul ve ona tâbi olan yerlerin menşurunu aldıktan sonra yeğeni Seyyfeddin'i vasalı olarak eski mevkiinde bıraktı. Kendi memlûkü Sadeddin Gümüştigin'i de hisarın muhafızlığına tayin etti. Gökbörü ve Erbil hâkimi Kaymaz'dan bağlılık sözü aldıktan sonra, Yukarı el-Cezire'deki şehirlere kendi valilerini tayin ederek Mart 1171'de Haleb'e döndü.

Musul'a yapılan bu sefer, Temmuz sonuna doğru başlayarak Haleb, Hama, Humus, Tarabulus, Cebele ve Lâzikiye'yi de içine alan ve Kuzey Suriye'deki şehirleri ve onların kalelerini harabe haline geti-

ren birçok depremden sonra 1170 yazından itibaren daha kolay yapılabildi. Her iki taraf da kalelerini yeniden inşa etmek durumunda olduklarından bir mütareke yapıldı. Bu mütareke 1171 güzünde Lâzikiye limanında iki Mısır ticaret gemisinin müsadere edilmesiyle bozuldu. Nureddin, Musul ve el-Cezire birliklerini bir misilleme için çağırarak, Tarabulus arazisine tertip ettiği şiddetli bir akın esnasında Arkah'ı ele geçirdi. Bundan hemen sonra da Mısır'daki yeni valisi Selâhaddin ile Kerak (Karak des Moabites) üzerine yapacağı bir hücumda kendisi ile birleşmesi hususunda anlaşarak, Ekim'de onunla buluşmak için güney'e hareket etti. Eylül sonlarında Kahire'den yola çıkan Selâhaddin, Humphrey'in kumandasındaki Lâtinlerin müdahalesinden muhasarayı kaldırmış olan Nureddin ile karşılaşmadan geri döndü. Nureddin müteakib sonbaharda yeniden Havran'daki Frank akıncı birlikleri ile mücadele etti; ve Taberiya üzerine bir mukabil akıncı kuvveti gönderdi. O her ne kadar cihad uğruna ülkesinde umumî efkârı teşvik etmek için faal bir şekilde çalıştı ise de bu akın şüphesiz onun Suriye Frankları ile yaptığı son mücadelesi idi.

(527) O her halükârda Haçlılara karşı kullanılacak bir harp makinası meydana getirmiş idiyse de ihtirası onu Kuzey 'de Anadolu Müslümanları ile çatışmaya sevkedecek birçok faaliyetler yapmağa zorlamıştı. 1168'de Kilikya hâkimi Toros'un ölümü üzerine, Nureddin'in ıktâ olarak Kuris'i kendisine verdiği, kardeşi Mleh, Haleb'den gelen bir birliğin de yardımı ile Kilikya'yı istilâ etti. Haleb'den gelen bu birlik onun hizmetinde kaldı ve 1173 senesinde Grekler'i ve Templar'leri Kilikya'da ellerinde tuttıkları şehir ve kalelerden koğmakta Mleh'e yardım etti. Amalric'in 1171'de İstanbul'dan döndükten sonra girişmiş olduğu bir sefer Nureddin'in Kerak'a hücumu ile akamete uğratılmıştı. Bundan sonra da Mleh Nureddin'in ölümüne kadar Kilikya'nın hâkimi olarak kaldı.

Kilikya'da bu olaylar cereyan ederken, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan da faal bir şekilde Danişmendî beyliklerini parçalıyarak onların arazilerini, Elbistan, Kayseri ve Ankara, ilhak ediyordu. Kılıç Arslan 1170 veya 1171'de Malatya üzerine hücum etti. Fakat Hısn Keyfâ hâkimi Artuklu Nureddin'in müdahalesi sebebiyle geri püskürtüldü. Daha sonra da Danişmendlilerin son kalesi olan Sivas'a hücum etti. Şehir hâkimi Nureddin'e başvurdu. 1173 İlkbaharında Dimaşk'tan yola çıkan Nureddin Maraş ve Behisni'yi ele geçirdi. Ağustos veya

Eylül ayında Mleh ve Malatya kuvvetleri ile beraber Bire'nin kuzeyinde, Fırat üzerinde bulunan Kala'tu'r-Rum üzerine yürüdü. Bu vaziyette Kılıç Arslan barış teklifleri gönderdi. Anlaşmanın asıl maddeleri iyice bilinmemektedir. Bazı kaynaklara göre Kılıç Arslan Ankara ve Sivas'ı prenslerine terketmeyi kabul etti ve Nureddin Musul'un birinci veziri Abdülmesih'i kendi ordusundan bir birlik ile Sivas'ı takviye etmek için gönderdi ise de bunlar da Nureddin'in ölüm haberi üzerine Haleb'e döndü.

Nureddin dönüşünde Dimaşk 'a sakin bir seyahat yaptı, az sonra orada hastalandı ve 15 Mayıs 1174'de arkasında sadece küçük bir oğlunu varis bırakarak öldü. Öylesine gayret sarfederek kurmuş olduğu askerî ve mülkî teşkilât hemen kısa bir zaman sonra parçalandı. Fakat babasının aksine O, hayatı ve faaliyetleri ile tek başına gerçek bir siyasî ve askerî vahdetin üzerine inşa edilebileceği islâm kuvvetlerinin manevî birliğinin temellerini atmıştı. Onun dillere destan olan şöhretinin halefi olarak Nureddin'in ektiğini biçme vazifesini yüklenen Selâhaddin'in faaliyetlerini daha da zorlaştırması çok gariptir.